

**ТЕОРЕТИКО-ІСТОРИЧНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ
АСПЕКТИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА****ГРЕБЕНЬКОВ Г.В.,**

доктор філософських наук, професор
(Донецький юридичний інститут
Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

УДК 340.42:2

**ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ДІАЛЕКТИКА ОСОБИСТІСНОГО
ВИМІРУ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ**

Розглядаються теоретичні та філософсько-правові аспекти особистісного виміру правової реальності, питання антропології сучасного права.

Ключові слова: право, правова реальність, антропологія, особистісний вимір

Рассматриваются теоретические и философско-правовые аспекты личностного измерения правовой реальности, вопросы антропологии современного права.

Ключевые слова: право, правовая реальность, антропология, личностное измерение

The theoretical and philosophical and legal aspects of the personal dimension of legal reality, the question of anthropology of modern law are considered.

Keywords: law, legal reality, anthropology, personal dimension

У рамках соціально-філософської, філософсько-правової галузей знань ведуться дискусії з приводу того, що таке право. Як відомо, юристи шукали відповідь до І. Канта й шукають її дотепер. Така ситуація аж ніяк не свідчить про те, що термін «право» невдалий і має потребу в заміні, а скоріше дозволяє констатувати багатогранність поняття, що позначається ним, і недоліки його наукового пізнання. Те ж саме стосується й вихідних для правової теорії проблем: виявлення джерел та чинників права. Не менш дискусійною залишається проблема розуміння того, що є правове буття, яка його природа й ієрархія, як співвідносяться феномени культури й правової реальності, чи є право особливою реальністю чи ні, як право стає психологічним феноменом свідомості, як воно (право) вписується в екзистенційну сферу людського індивідуального буття?

Безумовно, право має складну суб'єктивно-об'єктивну природу. Воно, з одного боку, є продуктом людської творчої по своїй суті життєдіяльності, виникає в процесі свідомої діяльності людей. «Сама сутність, сама природа права в тому, що воно створюється свідомими істотами й для свідомих істот, яких мислять суб'єктами, і для мислячих суб'єктів» [1, с. 168]. З іншого боку, формування права та його зміст обумовлені об'єктивними чинниками існування соціуму й у цьому розумінні є не суб'єктивно-довільним, а об'єктивно необхідним фактором організації і функціонування суспільного буття. Двоєдина природа права виявляється також у тому, що воно створюється людьми як суб'єктами правотворчості, створюється саме як об'єктивна норма «належного бути». Більш того, принцип права – «повинність» обумовлює, перш за все, необхідність виокремлення такого онтологічного елемента права, як суб'єкт права, або, за визначенням В. Малахова, правова істота, homo juridicus. Атрибутивними ознаками її є наявність «автономності» (І. Кант), тобто суб'єкт права – це «хазяїн самого себе», що знає про існування обов'язку, про те, у які ідеали слід вірити. А якщо це так, то суб'єкт права – це базисна правова реалія, вихідне «начало», виток і джерело права. Усі інші феномени правової реальності є епіфеноменальними щодо homo juridicus, упорядковуються та ієрархізуються залежно від відношення до базисного феномена як деякої «першореальності» права.

«Джерело права перебуває у внутрішньому світі людини, й діяти в житті право може тільки завдяки тому, що воно звертається до внутрішнього світу, а саме до тих шарів душі, у яких формуються мотиви людської поведінки, які, сформувавшись, породжують живий вчинок людини» [2, с. 252].

«Наука, – пише сучасний правознавець і філософ права К. Кассіо, – повинна розуміти право як людське життя, що триває зараз, а не як об'єктивоване людське життя» [3, с. 37].

Спробуємо розкрити прихований раціональний сенс думок, який було подано у метафоричній формі І. Ільїним та К. Кассіо. Очевидно, відомі філософи-правознавці мали на увазі, що становлення й діяльність людини юридичної (*Homo juridicus*) являє собою складний екзистенційно-особистісний процес діалектики правової реальності як системи стійких соціально-історичних цінностей права та їхню трансформацію, реконструкцію і засвоєння під впливом унікального життєвого досвіду, освіти й виховання індивіда. «Людський вимір» права стає своєрідним «фільтраційним, селективним механізмом», через який повинні пройти всі правові ідеї, щоб потім втілитися в чинному законодавстві. Об'єктивуючись, вони й створюють чинне законодавство.

Російський правознавець С. Алексеев, вивчаючи специфіку законодавчих практик, зазначав, що «своєрідність юридичної матерії, яка характеризується тим, що притаманна їй необхідність виражається в юридичних нормах, юридичних правах, які являють собою дивний синтез «належного» й «можливого», точніше, такого «належного», що для суб'єктів постає як суб'єктивні права, тобто юридичні можливості» [4, с. 391]. Він визначив діалектичний взаємозв'язок можливого й реального як одну з найважливіших внутрішніх характеристик динамічності права. «Юридичні норми видають і роблять чинними саме для того, щоб вміщені в них положення про належне й можливе ставали за наявності певних умов реальністю, фактично втілювалися в життя» [4, с. 389].

Саме процес «втілення в життя» права як діалектики «належного й можливого» являє, на наш погляд, екзистенційний контекст буття правової реальності як реального ціннісного за своєю природою процесу, тому що саме цінності є джерелом норм як способу буття права.

У праві як об'єктивованій нормативній системі ієрархію цінностей окреслено однозначно (принаймні, так повинно бути) і закладено в нормах. Але в правовій свідомості індивіда такої однозначності немає, оскільки індивідуально-особистісне розуміння й визнання правових норм як «категоричного імператива» опосередковано багатьма факторами, що випливають як зі специфіки правової свідомості, так і з природи правових норм. Слід наголосити, що правова свідомість являє собою, з одного боку, особистісне, аксіологічне за своєю суттю ціннісне утворення психіки, а з іншого – особистісну інтерпретацію «об'єктивного» права. Причому інтерпретаційний простір дозволяє говорити про складні взаємини «об'єктивного» права та його відображення в правовій свідомості індивіда.

Як відомо, усім правовим нормам властиві три основні способи регулювання: дозвіл, настанова, заборона, санкція.

«Дозвіл – вказівки на варіанти поведінки, що не є забороненими, для суспільства часто постають як бажані, але не як обов'язкові. Настава – вказівки на дії, яких вимагають від суб'єкта. На відміну від дозволу, де суб'єкту дано свободу вибору варіантів, а також активної чи пасивної поведінки, настава обмежує вибір суб'єкта... Заборона – вказівки на дії, що не слід чинити», – зазначено в монографії Ю. Кудрявцева [5, с. 52].

Разом з тим не можна не помітити, що позитивні аспекти правової норми (інформування, орієнтування, організація, стабілізація) мають суперечливий зміст у зв'язку із санкцією. Саме вона припускає можливість порушення норми в такій самій мірі, як і її дотримання. Більше того, сам факт опису в нормі прав і обов'язків різних осіб, а також існування особливих процесуальних норм, що регулюють крім усього іншого ще й порядок захисту права, сперечання і претензювання, схиляє нас до думки про «конфліктне» призначення правової норми. Очевидно, саме про цей аспект проблеми зазначав Н. Вінер: «проблеми права ... являють собою проблеми упорядкованого й повторюваного керування відомими критичними станами, адже якби не було критичних станів – не було б і необхідності у загальнообов'язкових правилах поведінки» [6].

Отже, з усього вищенаведеного випливає, що можна констатувати суперечливий характер взаємодії правових норм як об'єктивованого «належного бути» та його відображення в екзистенційно-особистісній формі виявлення (у правовій свідомості й правовій поведінці людини). Принаймні можна зазначити, що не стільки об'єктивовані форми права (норми) формують особистість, скільки ті конкретні вітальні ситуації її існування, пов'язані з правовими нормами як чинним «належним бути». Врешті-решт у свідомості особистості формуються такі форми відображення правової реальності, як правові норми розуміння і дії індивіда в бутті: незнання норм (через відсутність інформації про них, відсутність ситуацій, що вимагали б такого знання, швидкі зміни норм, за якими важко стежити); незгода з деякими нормами (через розбіжність між вимогами норм та особистими

інтересами, моральними, етичними переконаннями, індивідуально-екзистенціальним соціальним досвідом); непрофесійний виклад та інтерпретація норм джерелом права.

Такі відображення завжди являють собою складний психологічний процес, що інтегрує в собі оцінку, розшифровку когнітивної складової норми й переживання цієї норми як вироблення інтенції (цілеспрямованості, націленості). Іншими словами, відображення права у свідомості особистості завжди пов'язано з виникненням наших стійких правових орієнтацій як структурних елементів правової свідомості. Здається, саме вони й утворюють живе «тіло» того, що І. Льюїс називає «внутрішнім світом людини» як *Homo juridicus*. Відповідно до трьох названих функцій правової свідомості – пізнавальної, оцінної та регулятивно-керівної – можна визначити й основні характеристики правової свідомості. Передусім це така характеристика, як розумність – рівень існування права в індивідуальній свідомості людини, особистості. У предикаті «розумність», по-перше, підкреслюється раціонально-логічний рівень виявлення правових знань. По-друге, предикат «розумність» означає і те, що оцінка правової реальності правовою свідомістю здійснюється на рівні «знання значень» норми права й вироблення особистісного змісту як способу буття правової норми в правовій свідомості *Homo juridicus*. По-третє, предикат «розумність» означає особистісне виявлення права, як автономність «Я» щодо ціннісно-сміслової реальності взагалі й правової зокрема.

У сучасній літературі презентовані й інші думки, відмінні від викладених вище уявлень про суб'єкт права. Так, Л. Баткін переконаний, що суб'єктом права (*Homo juridicus*) постає індивід і що «право є абсолютно байдужим щодо особистості, що «формальне право» не цікавиться душею, йому немає жодного справи до внутрішнього світу індивіда, проте воно (право) дарує йому (індивідові) можливість бути громадянином у зовнішній і затверділій шкаралупі громадянства» [7, с. 216].

З цією точкою зору навряд чи можна погодитися. Насамперед тому, що якщо «належне» у праві щодо індивіда дійсно постає як формальне, то «можливе» ніяк не може реалізовуватись суб'єктом права, якщо цей суб'єкт розуміти тільки як роботизованого виконавця норм. «Можливе» реалізується на особистісному рівні життєдіяльності суб'єкта права. І пов'язано це з буттям саме особистості, тому що саме за таких умов право забезпечує не просто соціалізацію, а самотність людини як справжнє її буття у світі культури. «Право, здавалося б, байдуже до внутрішнього світу людини, – підкреслює С. Максимов, – не може функціонувати й розвиватись без особистісно розвинених людей, здатних сказати: «В тому переконаний і не можу інакше». Воно й запитує таких людей, визнаючи за ними здатність вирішувати самостійно, що для них є значущим, ціннісним... Без особистісно розвиненого суб'єкта права сучасна правова культура була б просто неможливою» [7, с. 247].

Таким чином, вищевикладене дозволяє констатувати, що бути справжнім *Homo juridicus* означає не просто відтворювати значення позитивного права й виконувати правові норми, а в першу чергу бути носієм правової свідомості, тобто здійснювати значеннєвий зв'язок із правовою реальністю, привласнювати її як цінності (чи нецінності) свого особистісного «Я». В основу цих наших міркувань було покладено ідеї І. Канта. Цей філософ наголошував, що людина здатна під впливом суспільства формувати в собі «здатність відповідати за свої вчинки, виявляти повагу до морального закону» [8, с. 372].

Така розвинута здатність перетворює особу (*person*) на особистість (*personlichkeit*). І. Кант пише, що «особа підпорядковується тільки тим законам, які вона ... сама для себе встановлює. Особа ж піднесена обов'язком як моральним законом усередині себе і є особистістю (*personlichkeit*), шляхом визначення обов'язку накладаються людиною власним розумом» [8, с. 373].

І. Кант чітко розрізняє рівні (етапи) становлення особистості, яку він явно розуміє не як зовнішній предикат соціального. Індивід, вважає філософ, у своєму розвитку спочатку віднаходить здатність «усвідомити тотожність самому собі» (тобто віднайдення «Я») і тільки пізніше, на вищому рівні розвитку, стає моральним суб'єктом — особистістю.

Homo juridicus – це особливим чином організована особистість, в якій фундаментальні ідеї і принципи права входять до психологічної структури свідомості як стійкі аксіологічні диспозиції (функції). Формуючись в умовах соціалізації індивіда в культурі, вони являють собою не «кальку» з «формального права», а постають результатом самотнього привласнення його як особистісних структур правової свідомості.

Ми виходимо з того, що ціннісне ставлення людини до дійсності є об'єктивною, укоріне-

ною в глибинах психофізіології характеристикою, яка пов'язана з феноменом оцінки. Саме оцінка стає тим психологічним утворенням, що виявляє здатність людини споконвічно ціннісно опанувати світ. Будь-який предмет, будь-яке ідеальне явище існує в нашій свідомості не інакше як у зв'язку з оцінкою, що вказує на суб'єктивне переживання об'єктивної цінності предмета. Разом з тим телеомність людської поведінки пов'язана з наявністю певної домінанти (домінуючої оцінки), що виявляє спрямованість вчинків і поведінки загалом.

Наведене судження спирається на положення про те, що в основу спрямованості покладено боротьбу мотивів (С. Рубінштейн). У зв'язку із цим мотив можна інтерпретувати як психологічний феномен, що безпосередньо спонукає до дії, тобто він і є домінуючою оцінкою. Основу мотиву складає ціла гама потреб, що покликані до життя багатозначними, багаторівневими відносинами людини з реальністю. Отже, цілісний акт людської діяльності є результатом впливу на психіку індивіда потоку мотивуючих впливів, кожний з яких є суб'єктивним переживанням потреб, що викликають оцінку. Це означає виникнення ціннісного ставлення й відповідного йому «ціннісного» психологічного феномена.

Покликана до життя ціла гама потреб завжди є різноспрямованою. Ця різноспрямованість і переживається як боротьба мотивів або як внутрішня «переоцінка цінностей», підсумком якої постає домінуюча мотивація. Результатом мотивації є вчинок. У процесі соціалізації індивідом засвоюється певна система когнітивного досвіду, що стає надбанням індивідуальної свідомості, яка перебуває у стані розвитку. Цей досвід як когнітивний елемент індивідуальної свідомості стає корелятором мотивації, а отже, корелятором оцінки, що бере участь у виникненні поведінки. У результаті підкріплення, викликаного чи то зовнішніми факторами, чи то внутрішніми особливостями розвитку організму, які пов'язані з одержанням позитивної інформації від певної мотивованої дії, виникають стійкі «системи позитивних і негативних оцінок, емоційних переживань і тенденцій діяти «за» чи «проти» щодо соціальних об'єктів» [9, с. 36] або виникає те, що в концепції Д. Узнадзе було визначено як настанова.

Первинну настанову Д. Узнадзе трактує як діалектичну єдність потреби й ситуації, організму й середовища, суб'єкта й об'єкта, тобто розглядає як певний цілісний стан системи, у якій не існує полюсів внутрішнього й зовнішнього. Іншими словами, це той стан, коли про суб'єктивне не може бути й мови, але саме тоді виникає оцінка як передумова, фізіологічна умова виникнення ціннісного ставлення до дійсності. У процесі онтогенезу та становлення психіки безсвідомо настанова насичується як емоційними, так і когнітивними компонентами. Настанову, отже, можна розглядати як різнорівневий психологічний синтетичний феномен, елементами якого є потреба, оцінка, когнітивний та емоційний компоненти. Завдяки усвідомленню й вербації настанови остання набуває вигляду оцінного судження чи судження цінності. Настанову в її змістовному вимірі можна розглядати як елемент психологічної структури особистості, що акумулює соціальний досвід і постає у вигляді ціннісних особистісних утворень.

Когнітивні моменти настанови несуть інформацію про значення і смисл певного об'єкта як цінності для суб'єкта, оцінка виражає безпосередньо мотив чи домінанту спрямованості поведінки. Воля як узагальнене позначення специфічного для людини вищого рівня управління всіма його психофізіологічними даними безпосередньо бере участь у ієрархізації фіксованої настанови, яка стає основою й елементом складної структури вчинку, поведінки загалом і водночас компонентом внутрішньої системи особистісних цінностей.

Указуючи на роль настанови як мотиву поведінки, Д. Узнадзе особливо підкреслював, що комплекс дій психологічно може вважатися поведінкою лише в тому випадку, коли він переживається й усвідомлюється як носій певного смислу, цінності. На поведінку його (певний комплекс дій) перетворює саме цей смисл, ця цінність [9, с. 404].

Отже, поведінка в справді особистісному значенні слова пов'язана з наявністю певних психологічних структур — настанов, змістовно пов'язаних з потребами індивіда й об'єктивними соціальними цінностями. Взаємодія потреби й зовнішнього щодо індивіда об'єкта є процесом переживання й усвідомлення цінності в акті оцінювання. Фіксованість як характеристика настанови виникає в результаті цілеспрямованого впливу з боку соціального середовища на індивіда шляхом підкріплення настанов, що виникли одного разу. Так виникають фіксовані настанови, а на їхній основі — стійкі особистісні аксіологічні функції — ціннісні орієнтації особистості.

За концепцією Узнадзе, поведінка, що виникає на основі настанови, має два рівні. На пер-

шому рівні настанова створюється на ґрунті єдності актуальної потреби й реальної ситуації. З такої настанови виникає імпульсивна, притаманна тварині, поведінка. Оцінка тут, швидше за все, є, але ціннісного ставлення не виникає. Для людини, що розгортає своє буття в просторі ціннісно-сислової сфери реальності, поведінка споконвічно обтяжена смыслом і значенням, навіть якщо вони не усвідомлюються індивідом. Насправді ж після того як людина долучилася до процесу об'єктивації свого «Я» до ціннісно-сислової сфери реальності, вона осмислює свою поведінку, у її співвідношенні з «належним бути», зразком-цінністю й тими особистісними значеннями, що після виникнення стають особистісно значущими цінностями – фіксованими настановами. Розгляд поведінки людини в різних життєвих ситуаціях свідчить про те, що обидва рівні настанови реально опосередковують один одного, залежать один від одного.

Як позитивний висновок наших міркувань зазначимо, що настанова як психологічна структура являє собою єдність потреби, оцінки, когнітивного й емоційного компонентів. У процесі взаємодії людини з реальністю настанова стає психологічним механізмом трансформації об'єктивних цінностей в особистісні ціннісні утворення, формуючи все більш складні за структурою настанови – особистісні аксіологічні феномени – елементи її особистісної системи цінностей.

Кожна людина в процесі соціалізації та персоналізації (двох взаємопов'язаних процесів єдиного акту становлення особистості як аксіологічного феномена буття) набуває специфічних для неї потреб, які мають центральне значення. Саме потреби людини, чи її основні вітальні функції (Ego Vit) у термінології В. Сержантова, створюють фундамент особистості – природу людини. На ґрунті зазначених потреб і формуються стійкі аксіологічні функції (настанови) особистості (Ego Ax). Аксіологічні функції, або особистісні цінності, формуються в процесі соціалізації, тобто в реальному існуванні людини, її мисленнєвій діяльності й практиці. Такі цінності, що функціонально виявляються в конкретному, особистісному бутті (саме тому вони є екзистенційними за своєю природою), очевидно, й оформлюють як фіксовані (стійкі) настанови певні аксіологічні екзистенціали, які постійно мають бути в структурі особистості.

Сформовані й зафіксовані настанови, на думку О. Ратінов та Г. Єфремова, продовжують своє існування латентно, активізуючись при виникненні відповідної потреби й ситуації, за якої ця потреба має бути задоволеною, при зустрічі з відповідним об'єктом [10, с. 60].

Отже, вищевикладене дозволяє дійти висновку, що психологічною формою буття особистісних правових феноменів є психічні настанови, які визначають ціннісні аксіологічні функції особистості та її спрямованість і які роблять поведінку особистості осмисленою. В ідею правового суб'єкта (Homo juridicus) закладено принцип осмисленої поведінки як здатності до здійснення значущих у межах ціннісно-сислової реальності (а саме такою й постає правова реальність) поведінкових актів і їхнього переживання як своїх власних.

Таким чином, особистість як персону права є таким стійким аксіологічним утворенням «Я», коли право стає стійкою психологічною структурою особистості, що мотивує й спрямовує її поведінку, яка від самого початку постає як морально та юридично орієнтована. Це також означає, що Homo juridicus є одночасно й «продуктом» права та його справжнім творцем. А тому не можна погодитися з відомим висловлюванням А. Кауфмана про те, що «ідея права є або ідеєю людини як особистості, або нічим» [11, с. 251].

Список використаної літератури:

1. Ильин И. Теория права и государства. – М., 2003.
2. Ильин И. Путь к очевидности. – М., 1993.
3. Право XX века: идеи и ценности. – М., 2001.
4. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе. – М., 1971.
5. Кудрявцев Ю.В. Социальные отклонения. Введение в общую теорию. – М., 1984.
6. Винер Н. Кибернетика и общество. – М., 1970.
7. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2002.
8. Кант И. Религия в пределах только разума // Трактаты и письма. – М., 1980.
9. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. – М., 1966.
10. Юридическая психология. – СПб., 2004.
11. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2002.

Надійшла до редакції 25.02.2011

